

В. В. КРАВЧЕНКО

Д. І. БАГАЛІЙ: ШЛЯХ ЗОЛОТОЇ СЕРЕДИНИ
(ДО 140-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Видатний учений-історик і громадський діяч, Дмитро Іванович Багалій займає почесне місце на вершині української історичної науки кінця ХІХ — першої третини ХХ ст., стоячи поряд з такими корифеями, як В. Б. Антонович і М. С. Грушевський [1, с. 178]. Автор близько 350 наукових досліджень, навчальних та популярних праць, Д. І. Багалій відомий передусім як неперевершений знавець історії Слобожанщини, авторитетний дослідник минулого Лівобережжя, Південної України, Чернігово-Сіверщини, фахівець в галузі архівної справи, історіографії та джерелознавства, археології. В громадському, культурному житті українського народу Д. І. Багалій здобув широке визнання, очолюючи провідні культурно-просвітницькі установи міста Харкова, будучи ректором Харківського університету, одним з засновників Української Академії наук, організатором наукової, архівної, освітньої справи в Радянській Україні 20-х років.

Деякі попередні підсумки вивчення життєвого та творчого шляху Д.І. Багалія підведені в нашій монографії, написаній в другій половині 80-х років і надрукованій в 1990 р. З того часу багато чого змінилося в житті українського суспільства, характері та напрямках розвитку історичної науки. Проте інтерес до наукової спадщини Д.І. Багалія з боку не лише спеціалістів, а й широкої громадськості залишався постійним і навіть зростав. Здобутком останніх років стало, зокрема, перевидання деяких найбільш відомих праць історика. В їх числі — популярна «Історія Слобідської України», капітальні монографії «Історія міста Харкова за 250 років його існування», «Український мандрований філософ Григорій Сковорода», деякі інші твори.

Не всі з них, щоправда, здійснені на належному рівні. Окремі видавці вважають, мабуть, зайвою розкішню наукове редагування видань пам'яток історичної думки минулого. Інші беруть на себе сміливість втручатися в авторський текст, як це сталося з «Нарисом історії України на соціально-економічному ґрунті», що побачив світ під перелицьованою до невпізнання назвою і без капітального історіографічного вступу, вилученого невідомо ким з невідомих причин.

Звертає на себе увагу той факт, що Харківський університет, прославлений та увічнений в пам'яті нащадків Д. І. Багалієм, не виявив належної зацікавленості в справі видання і перевидання наукової спадщини одного з своїх заслужених ректорів.

Серед опублікованих досліджень життя і творчості Д. І. Багалія останніх років на особливу увагу заслуговують розвідки В. Заруби [2] та А. Процик [1], присвячені аналізу особистих і творчих взаємин Д. І. Багалія та М. С. Грушевського, ґрунтовна монографія харківської дослідниці О. М. Богдашиної, в якій висвітлено діяльність науково-дослідної кафедри історії української культури ім. Д. І. Багалія в 20 — на початку 30-х років [3], а також перший бібліографічний покажчик «Д. І. Багалій — про-

фесор Харківського університету», виданий в 1992 р. [4]. Окремі, призабуті сторінки наукової біографії Д. І. Багалія висвітлюють публікації Т. Ф. Григор'євої, О. П. Толочко, А. А. Непомнящого.

Дозволимо собі зауважити, що частина сучасних публікацій відповідної тематики свідчить про недостатнє знайомство їхніх авторів з працями своїх попередників. Внаслідок цього одні з них безтрепетною рукою приміряють на себе лаври першопроходців, не вводячи до наукового обігу нічого нового [6], у той час, як інші вперто повторюють давно, здавалося б, спростовані факти біографії Д. І. Багалія, твердячи, зокрема, про те, що він нібито закінчив Харківський (а не Київський) університет [7, с. 49], що посаду ректора історик займав начебто до 1910 (а не 1911) року [8, с. 248]. Справді загадковою виглядає та впевненість, з якою навіть авторитетні, шановані дослідники продовжують переконувати нас у тому, що Д. І. Багалій уже в 1918 р. був обраний до складу ВУЦВК [8, с. 285].

У цілому ж звернення сучасних авторів до наукової спадщини Д. І. Багалія виглядає цілком правомірним в умовах, коли українська історична наука переживає нелегкий процес пошуку нової ідентичності. Бажано було б, щоб при цьому вона зберігала належний рівень професіоналізму.

Харківська громадськість, у свою чергу, зробила свій внесок в увічнення пам'яті Д. І. Багалія та популяризацію його творчості. На будинку, де жив учений і мешкають зараз його нащадки, відкрито меморіальну дошку. Літературний музей організував дві постійно діючі експозиції, присвячені Д. І. Багалію. Харківський педагогічний університет провів наукові читання, присвячені науковій та громадській діяльності літописця Слобожанщини.

Стаття, що подається, написана з ініціативи керівництва Харківського історико-археологічного товариства, що виступило організатором наукової конференції з нагоди 140-річчя з дня народження Д. І. Багалія. В основу статті покладено архівні матеріали, деякі публікації останніх років.

Д. І. Багалій народився 7 листопада (н. ст.) 1857 р. в родині київського ремісника-лимаря. Його дитинство пройшло на Подолі, в приміському дрібноміщанському середовищі. Рано втративши батьків, хлопчик проживав у багатодітній сім'ї своєї тітки по матері. Змалку Д. І. Багалій пізнав смак праці, поєднуючи властиві йому сумлінність, наполегливість, практичність у житті з винятковими здібностями, вмінням поводитися з людьми. Він вперто «ліпив» себе сам, працюючи, за власними словами, по-німецьки, а не по-слов'янськи і невпинно просуваючись угору крутими та звивистими стежками наукової і громадсько-політичної кар'єри.

Прибуток від невеличкого дерев'яного флігеля (материнської спадщини) дозволив Д. І. Багалію здобути початкову освіту, а безперечні успіхи в навчанні — пройти через усі щаблі середньої школи і блискуче закінчити з золотою медаллю Другу київську гімназію в 1876 р.

Юнак зростав в інтелектуальній атмосфері, наповній ідеями демократичної опозиції самодержавній бюрократії, служіння народові, боргу перед ним та іншими подібними уявленнями, поширеними в середовищі інтелігенції Російської імперії пореформеного періоду. З молодих років Д. І. Багалій захоплювався публіцистикою російських різночинців революційно-демократичного напрямку: М. Г. Чернишевського, М. А. Добролюбова, Д. І. Писарева. Одночасно вже в старших класах гімназії майбутній історик виявляв інтерес до українського національного руху, тим більше, що серед його шкільних вчителів були члени української Старої громади в Києві, історики О. О. Русов та Н. С. Тумасов.

Останньому Д. І. Багалій завдячував вибором свого життєвого шляху, вступивши одразу після закінчення гімназії на історико-філологічний факультет Київського університету. Можливо, саме Н. С. Тумасов сприяв знайомству студента-початківця з відомим професором-юристом, українцем О. Ф. Кістяківським. Коли Д. І. Багалій, захоплений хвилею студентського протесту, узяв участь у демонстрації проти непопулярного викладача латинської мови і був за це виключений з університету на півроку, не хто інший, як О. Ф. Кістяківський допоміг необережному юнакові перейти до Харківського університету на початку 1877 р. [9, с. 294]. Другий семестр свого першого університетського року Д. І. Багалій закінчував уже в Харкові, не підозрюючи тоді ще, ясна річ, що саме тут він згодом знайде собі нову батьківщину.

Після повернення до Києва Д. І. Багалій зробив остаточний вибір між російським народництвом та українським рухом, вступивши до нелегальної молодіжної української організації під назвою «Кіш». Разом з новими друзями «маленький, худенький», за спогадами сучасника, студент-історик активно включився до роботи над словником і хрестоматією з української мови, підготовкою до друку популярних книжок — «метеликів» українською мовою. Очевидно, на цьому ґрунті відбулося зближення Д. І. Багалія з В. Б. Антоновичем — фактичним лідером українського національного руху, найавторитетнішим істориком України, професором, пізніше деканом історико-філологічного факультету університету св. Володимира.

Вплив В. Б. Антоновича на Д. І. Багалія був настільки глибоким і всеохоплюючим, що доцільно було б говорити про певну духовну і ментальну спорідненість цих двох представників різних поколінь української інтелігенції. Д. І. Багалій невдовзі став улюбленим учнем В. Б. Антоновича, поповнивши собою число вихованців його славнозвісної наукової школи. Послідовна підтримка з боку В. Б. Антоновича відіграла виняткову важливу роль на першому, найважчому етапі наукової та громадської діяльності Д. І. Багалія.

Будучи вчительським стипендіатом, він зумів, незважаючи на цю обставину, залишитися одразу після закінчення навчання в 1880 р. при університеті для підготовки до професорського звання. За рекомендацією В. Б. Антоновича Д. І. Багалій став членом київської громади, дійсним членом наукового історичного товариства Нестора-літописця. Студентська наукова робота Д. І. Багалія, присвячена історії Чернігово-Сіверської землі з найдавніших часів до середини XIV ст., написана під керівництвом В. Б. Антоновича, принесла початкуючому вченому університетську Пироговську премію і лягла в основу його магістерської дисертації. Успішний захист останньої в 1882 р. став великим особистим досягненням для молодого різночинця. Щоправда, радість від цього була затьмарена скаandalною рецензією на працю Д. І. Багалія, з якою виступив в офіційному «Журналі міністерства народної освіти» інший учень В. Б. Антоновича, І. А. Линниченко. Він звинуватив Д. І. Багалія в науковій недобросовісності, плагіаті і навіть піддав сумніву його наукову кваліфікацію в цілому. Д. І. Багалій, ображений різкістю безапеляційних висновків І. А. Линниченка, відповів йому публічно, спростувавши деякі з зауважень свого критика, але в глибині душі розумів, очевидно, власні промахи. З цієї історії, що наробила шуму, Д. І. Багалій зробив належні висновки. Наукова педантичність, скрупульозність у роботі з джерелами та літературою, бібліографічна сумлінність відтоді стали альфою і омегою в його творчій роботі.

Науковий ступінь магістра та протекція В. Б. Антоновича дали можливість Д. І. Багалію здобути, за активної підтримки професорів-українців, посаду штатного доцента по кафедрі російської історії Харківського університету, вакантної близько 17 років. Його особистий успіх одночасно став подією громадського значення для діячів українсь-

кого руху. «Багалея может вдохнуть дух жизни в деятельность харьковских народолюбцев, довольно сонных, малодеятельных и не имеющих центра», — записав у своєму щоденнику професор О. Ф. Кістяківський, — я виразися: Киевская метрополия посылает Багалея епископом в Харьков для организации тамошней церкви» [10, с. 38]. З свого боку, професор В. Б. Антонович, звертаючись за підтримкою до харківського мовознавця О. О. Потєбні, писав: «... как прежде, так и теперь я вполне ручаюсь за то, что и способности, и подготовка г. Багалея обещают принести для науки много полезных и солидных трудов» [10, с. 43-44]. Усі ці сподівання та передбачання Д. І. Багалій виправдав з честю.

Переїхавши до Харкова, історик зустрів теплий прийом серед місцевої української інтелігенції, представленої блискучими іменами Алчевських, О. О. Потєбні, поета Я. І. Щоголіва, вченого і громадського діяча Д. П. Пильчикова та багатьох інших. Це була верхівка освіченого суспільства, його краща, солідна в усіх відношеннях, авторитетна частина. Д. І. Багалій невдовзі зайняв у ній одне з найпомітніших місць. В числі його друзів опинилися молоді українознавці М. Ф. Сумцов і Д. І. Яворницький. Перед дослідником відкривалася нерозорана ще наукова цілина — історія Слобідської України, краю, що, на думку М. І. Костомарова, міг вважатися однією з найменш досліджених в історичній науці частин Російської держави. Символічно, що, приступаючи до вивчення заселення, соціально-економічного розвитку Слобожанщини, Д. І. Багалій одержав благословення і підтримку М. І. Костомарова.

Невдовзі, однак, ученому судилося пережити чергове випробування долі, одне з найважчих у його біографії. Російський уряд у 80-х роках XIX ст. розпочав новий похід проти інакомислячих. Д. І. Багалій разом з своїми університетськими друзями був звинувачений в «українофільстві» внаслідок політичного доносу і виведений з числа штатних викладачів. Усі його надруковані праці мусіли, слідом за автором, пройти перевірку на благонадійність. Що гірше — тематика докторської дисертації Д. І. Багалія також викликала підозру. Доброзичливіці радили йому поміняти тему дослідження і зайнятися історією Росії. Найзаповітніші життєві плани та сподівання вченого опинилися під загрозою. Чи не вперше у своєму житті він був близький до відчаю. Вихід з цієї нелегкої ситуації могла забезпечити лише підготовка докторської дисертації. Скрутний момент життя Д. І. Багалія допоміг пережити впливовий російський вчений, академік, директор імператорської публічної бібліотеки О. Ф. Бичков.

Працюючи в екстремальних умовах, Д. І. Багалій встиг закінчити свою роботу якраз вчасно, до того моменту, коли завершувався двохрічний випробувальний термін його перебування на позаштатній посаді приват-доцента. Історик не ризикнув захищати дисертацію в Харкові і подав її до Московського університету. Позитивна рецензія професора В. Й. Ключевського стала основою для надання 30-річному харківському науковцю докторського ступеня. Він одержав нелегку перемогу, утвердивши свої службове та матеріальне становище після одержання професорського звання. Але цей урок не минувся безслідно. Д. І. Багалій переконався в силі бюрократії та власній незахищеності від адміністративної сваволі. З того часу виняткова обережність, поміркованість, підкресленна аполітичність стали визначати стиль його соціальної поведінки. Проте Д. І. Багалій залишався вірним своїм юнацьким ідеалам.

Енергійна наукова-педагогічна та громадська діяльність наприкінці XIX — на початку XX ст. зробила ім'я історика знаним і популярним далеко за межами Харкова. В науці він здобув авторитет завдяки численним працям з історії Слобідської України. Серед них особливе значення мали фундаментальні монографії: «Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства» (1887 р.) та два

томи археографічних додатків до неї, «Опыт истории Харьковского университета» в двох томах (1893–1904 рр.), двохтомна «История города Харькова за 250 лет его существования», написана у співавторстві з Д. П. Міллером (1905–1912 рр.), перше наукове видання творів славетного українського філософа Г. С. Сковороди, дослідження з української історіографії, підручники з історії Росії та російської історіографії. Названі вище та деякі інші публікації принесли Д. І. Багалію професійне визнання, почесне членство в багатьох наукових товариствах України та Росії, академічні відзнаки та премії. Історик брав участь майже в усіх всеросійських наукових археологічних з'їздах, починаючи з 1884 р. і входив до складу підготовчого комітету по проведенню XIV Міжнародного конгресу істориків, що мав відбутися в 1918 р. у Петрограді.

Як історик Д. І. Багалій був типовим для свого часу представником позитивістської історіографії демократичного, народницького спрямування. Його історичні погляди формувалися під впливом В. Б. Антоновича та сучасної йому української історичної науки. Одночасно Д. І. Багалій спирався на кращі досягнення російської історичної школи другої половини XIX ст., в першу чергу праці К. М. Бестужева-Рюміна, В. С. Іконнікова, М. І. Кареева.

Від В. Б. Антоновича Д. І. Багалій запозичив стійкий інтерес до археографії, археології, джерелознавства, історичної географії, суворий документалізм. Він поділяв скепсис свого вчителя щодо будь-яких теоретичних, історіософських схем та концепцій, вважаючи їх абстракціями, далекими від конкретної дослідницької практики. У той же час Д. І. Багалій, на відміну від В. Б. Антоновича, виявляв більшу схильність до соціально-економічної та історико-юридичної проблематики. Романтична ідеалізація общинного, вічового елементу в українському минулому, оспівування стихійних народних рухів, героїчних діянь козаччини не знайшли місця в працях Д. І. Багалія, поступившись більш тверезим, раціональним уявленням про історичний процес. Д. І. Багалій визнавав конструктивну роль держави в тих випадках, коли вона діяла в порозумінні з суспільством. Економіка, культура, громадське самоврядування визначали собою ключові напрямки творчості історика.

Тверезий прагматизм у поєднанні з послідовною демократичністю характеризував позицію Д. І. Багалія в національному питанні. Учений ніколи не поділяв уявлень про національну виключність будь-якого народу. Жодних ознак національної упередженості щодо поляків, євреїв та росіян немає в його творчому доробку та громадській діяльності. Обставини життя Д. І. Багалія, особливості його світогляду пояснюють прихильне ставлення вченого до російської культури. В цьому питанні він дотримувався ідей, що їх з такою енергією відстоював М. П. Драгоманов. Сім'я Багаліїв, так же, як і родина абсолютної більшості представників української північно-західної інтелігенції другої половини XIX — початку XX ст., була російськомовною. Цією ж мовою написані майже всі праці Д. І. Багалія до 1917 р. В розумінні нації, національної мови та культури учений поділяв думки видатного мовознавця і мислителя О. О. Потебні.

Однією з найхарактерніших рис Д. І. Багалія як історика, успадкованою ним від В. Б. Антоновича, був яскравий регіоналізм у підході до розуміння українського історичного процесу. Вивчення окремих регіонів-областей протиставлялося при цьому великодержавній, централістській концепції російських істориків. Регіонально-краєзнавчі, або, говорячи мовою сучасників Д. І. Багалія, обласницькі риси в творчості історика знаходили органічне продовження в його федералістських переконаннях, яких він дотримувався у своїй громадській роботі.

Аполітичне культурництво, обласництво, народництво як еманация національної ідеї, фактографія, протиставлена теорії — усі ці та деякі інші підвалини історичних

поглядів Д. І. Багалія ускладнювали можливості осмислення українського історичного процесу як цілісності, усвідомлення основного напрямку його подальшого розвитку. Характерно, що Д. І. Багалій, неодноразово заявляючи про намір написати синтетичну працю з української історії, не пішов далі історико-регіональних узагальнень та нарисів, присвяченому історії Київської Русі.

В цьому контексті необхідно, на нашу думку, інтерпретувати вислів М. П. Драгоманова про те, що наукові праці Д. І. Багалія є лише відлунням «згаслого сонця Антоновича» [11, с. 190]. Харківський історик, дійсно, не створив власної, оригінальної концепції історії України. Він сам, як і його харківські співробітники, колеги та учні — М. М. Бакай, Д. П. Міллер, О. П. Радакова, О. Я. Єфіменко, В. О. Барвінський — вважали себе представниками «харківської документальної школи», що, в свою чергу, виступала в ролі своєї філії київської, відрізняючись від неї хіба що тематикою.

В органічному, безпосередньому зв'язку з науковою перебувала громадська робота Д. І. Багалія. Він і справді зумів вдихнути нове життя в діяльність харківських народолюбців, особливо після того, як став одним з керівників історико-філологічного товариства, товариства грамотності, громадської бібліотеки, гласним Харківської міської думи. Д. І. Багалій виявив свої кращі якості в ролі організатора краєзнавчого руху на Слобожанщині, музейної, архівної та книговидавничої справи. За його ініціативою в Харкові відбувся у 1902 р. XII Археологічний з'їзд.

Громадська діяльність Д. І. Багалія, подібно до наукової, мала подвійний в національно-культурному відношенні характер. З одного боку, вона вкладалася в загальне річище загальноросійського суспільного і культурного життя. З другого — була частиною українського національного руху в його переважно культурницьких формах. Характерно, що в діяльності кожної з громадських чи навіть державних установ та організацій, в яких доводилося працювати Д. І. Багалію і які мали переважно російський характер, рано чи пізно починала проявлятися українська орієнтація. Д. І. Багалій завжди вірив у те, що будь-яка культурна діяльність можлива і необхідна за будь-яких обставин і рано чи пізно принесе користь суспільству. Володіючи нелегким мистецтвом можливого, учений вмів знаходити вихід із безнадійних, здавалося б, ситуацій, терпляче розплатувати вузли взаємних суперечностей, досягати компромісу там, де для інших він виглядав неможливим. Безперечно, мав рацію особисто знайомий з Д. І. Багалієм видатний український історик О. П. Оглоблін, вважаючи названі вище прикмети громадської діяльності Д. І. Багалія органічно притаманними характеру вченого. Проте вони завжди поєднувалися з тверезим розрахунком, постійною самодисципліною, стриманістю. В особливій пригоді Д. І. Багалію стало валленродівське вміння виглядати своїм навіть для чужих, здатність проводити в життя власну політику, не афішуючи своєї присутності — мистецтво, яким досконало володів учитель Д. І. Багалія В. Б. Антонович. Звичайно, інколи важко буває провести межу там, де обережність переростає в нерішучість, законопослушність — в опортунізм, а громадські інтереси поєднуються з особистими. Але головний вектор діяльності Д. І. Багалія завжди був спрямований в бік демократії, захисту свободи окремої людини та ущемлених в своїх правах соціальних груп, розвитку освіти науки й культури, в інтересах передусім українського народу.

Однодумцями та соратниками Д. І. Багалія виступали такі відомі представники слобідськоукраїнської інтелігенції, як М. Ф. Сумцов, Х. Д. Алчевська, подружжя Єфіменків, М. А. Кропивницький. Особиста взаємна приязнь відзначала стосунки Д. І. Багалія з О. О. Потебнею, художником С. І. Васильківським, поетом Я. І. Щоголевим. Настрої та сподівання свого покоління Д. І. Багалій висловлював публічно, за-суджуючи цензурні переслідування української мови та культури. Як учений і гро-

мадський діяч, Д. І. Багалій **вважав своїм моральним обов'язком надавати всіляку підтримку обдарованій молоді. Прикладом цього могли б стати факти з життя М. Русова, Д. Антоновича, Г. Хоткевича, О. Олеся, не кажучи вже про молодих науковців, учнів історика М. М. Бакая, Д. П. Міллера, В. О. Барвінського.**

Варто зазначити, що особисті риси **вдачі Д. І. Багалія приваблювали до нього різних за походженням, соціально-політичною та культурною орієнтацією людей. Йому були властиві особиста тактовність, делікатність, толерантність і терпимість до чужої думки.** З усіма він прагнув знайти спільну мову і понад усе боявся когось образити. «Невыразимо очаровательной личностью» запам'ятався Д. І. Багалій художнику І. Ю. Репіну, який писав його портрет. Фотографія Д. І. Багалія знайшла постійне місце на письмовому столі прославленого митця. На ній за невеличким бюро невимушено сидить одягнений в охайний костюм-трійку з краваткою чоловік з коротко підстриженою «професорською» борідкою і замислено дивиться кудись убік крізь тоненькі скельця окулярів у металевій оправі. Внутрішньою зосередженістю, врівноваженістю і душевним спокоєм віє від цієї людини, що, мабуть, не випадково обрала своїм літературним псевдонімом епітет «Чепуристий». **Глибокий прагматик і тонкий політик, Д. І. Багалій будь-що-будь прагнув зберегти обличчя, забезпечити вигляд пристойності навіть за тих обставин, що цьому, м'яко кажучи, не сприяли.**

Місце, яке Д. І. Багалій зайняв у науковому та культурному житті Наддніпрянщини, продемонструвало урочисте святкування 25-річного ювілею його науково-педагогічної та громадської діяльності в 1905 р. Захід, у якому взяли участь широкі кола російської та української інтелігенції, набув виразного громадсько-політичного значення в умовах наростання революційних подій в Російській імперії.

Революційна хвиля захопила Д. І. Багалія, хоча й не зразу і високо піднесла його на своєму гребені. Він уперше в своєму житті наважився увійти до політики. Симпатії ученого, як і більшості російської наукової інтелігенції, були віддані партії Народної свободи (конституційних демократів). За її списками він був обраний членом колегії виборщиків до І Державної Думи, а в квітні 1906 р. увійшов до складу Державної Ради разом з такими відомими ученими, як В. І. Вернадський, О. О. Шахматов, О. С. Лаппо-Данилевський. Організаційний і дипломатичний хист Д. І. Багалія швидко вивів його в число лідерів так званої академічної групи верхньої палати російського парламенту. Разом з В. І. Вернадським Д. І. Багалій неодноразово виступав з програмними вимогами кадетів. Після розгрому урядом І Державної Думи Д. І. Багалій, поряд з іншими обранцями від університетів та Академії наук, демонстративно склав з себе обов'язки члена Державної Ради. Таке мужнє рішення далось йому непросто. Нерішучість і хитання Д. І. Багалія в цій справі привели до охолодження його стосунків з В. І. Вернадським [12, с. 214] — першого, але не останнього в історії складних особистих **взаємин обох** учених.

Революція 1905 р. в Російській імперії **не привела Д. І. Багалія до радикального перегляду його позиції в національному питанні.** Публічні висловлювання та виступи історика спочатку не йшли далі **вимог скасування цензурних обмежень української мови, з якими він виступав і раніше.**

Щоправда, після обрання в жовтні 1906 р. на посаду ректора Харківського університету Д. І. Багалій доклав зусиль для того, щоб запровадити викладання в ньому спеціальних українознавчих дисциплін, у тому числі українською мовою. Але дуже скоро дозволені ректором українські лекції професора М. Ф. Сумцова були заборонені наказом міністерства народної освіти. Це не завадило Д. І. Багалію провести у вченій раді університету рішення про надання почесних докторських дипломів видатним ученим-українознавцям М. С. Грушевському, І. Я. Франку, О. Я. Єфіменко. Ректорські

повноваження дозволяли Д. І. Багалію надавати всіляку підтримку українській студентській громаді, про що пізніше з вдячністю згадували її учасники.

Зусилля Д. І. Багалія, спрямовані на розвиток українського національного руху в Харкові, не могли залишитися непоміченими. Так, І. Я. Франко виділяв серед найбільших центрів української культури Харків з його університетом, де «в числі професорів знайшлися українці родом і симпатіями Потебня, Сумцов, Багалій...» [13, с. 263]. Натомість російський націоналіст, чорносотенець С. Щоголів з роздратуванням писав: «Проф. Багалей, получивший харьковскую кафедру в 1883 г., посеял в этом городе новые зерна украинофильства и, совместно с великороссом проф. Сумцовым пашет умело почти 30 лет эту заглохшую было с 60-х годов ниву...» [14, с. 73].

У той же час, кунктаторська тактика «малих справ», якої дотримувався Д. І. Багалій в українському національному русі, що досить-таки мляво розгортався на сході України, дистанціювання вченого від політики викликали нарікання з боку нової генерації української інтелігенції. Критика на адресу Д. І. Багалія в публічних висловлюваннях Г. Хоткевича, С. Петлюри свідчила про наростання непорозумінь між представниками двох основних течій українського суспільно-політичного життя початку ХХ ст.: культурницької, генетично спорідненої з програмою київської громади на чолі з В. Б. Антоновичем та, умовно кажучи, політичної, що виростала з ідей М. П. Драгоманова. В зазначеному вище контексті стають більш зрозумілими наукові та громадські взаємини двох кращих учнів В. Б. Антоновича: Д. І. Багалія та молодшого за нього на дев'ять років М. С. Грушевського.

Обидва історики були знайомі між собою і неодноразово зустрічалися: у Львові під час закордонного відраджання Д. І. Багалія в 1908 р., а також у Києві, коли учні та шанувальники В. Б. Антоновича організували редакційний комітет для видання його наукової спадщини. При цьому Д. І. Багалій постійно зберігав певну відстань щодо самого М. С. Грушевського та його оточення. Контакти харківського історика з науковим товариством ім. Т. Шевченка не йшли на той час далі грошових внесків та обміну науковими виданнями [15, ф. 1, № 45707]. Д. І. Багалій не користався можливістю друкувати свої праці в україномовних закордонних виданнях, якщо не брати до уваги перекладу його статті про магдебурзьке право на Лівобережжі в одному з львівських історико-тематичних збірників 1904 р. Без участі Д. І. Багалія розпочинало свою діяльність і Українське наукове товариство, створене М. С. Грушевським у Києві.

На нашу думку, особисті та творчі контакти двох спадкоємців наукової та громадської діяльності В. Б. Антоновича на початку ХХ ст. визначалися не стільки різницею їхнього характеру, скільки об'єктивними факторами. Якщо Д. І. Багалій немовби нагадував про те, чим В. Б. Антонович був, то молодший за віком М. С. Грушевський, зростаючи в інтелектуальній та політичній атмосфері Австро-Угорщини, наочно демонстрував, чим міг стати його вчитель. Взаємини Д. І. Багалія та М. С. Грушевського увібрали в себе різницю між двома поколіннями, двома послідовними етапами українського національного Відродження — культурницьким і політичним, помножену відмінностями історико-культурних традицій Сходу та Заходу України. Втім, у першому десятиріччі ХХ ст. стосунки Д. І. Багалія та М. С. Грушевського ще не мали тієї напруженості, яку здобули пізніше.

Значення Д. І. Багалія в культурному та громадському житті України й Росії на початку ХХ ст. яскраво висвітлює урочисте святкування 30-річного ювілею науково-педагогічної діяльності вченого в 1910 р. Харківське історико-філологічне товариство організувало спеціальний збірник під символічною назвою «Просвіта». Численні привітання на адресу історика надійшли з різних міст Російської імперії, а також зі

Львова, Софії, Відня, Парижу. Під ними підписи визначних учених з світовим ім'ям: І. В. Ягича, М. М. Ковалевського, О. О. Шахматова, В. Й. Ключевського, А. Леже, М. С. Грушевського.

Останній, визнаючи наукові заслуги Д. І. Багалія, в приватному листі дорікав своєму колезі, що той, «будучи українцем, не пише українською мовою» [15, ф. 1, 45707]. Набагато критичнішою виявилася анонімна стаття, надрукована в газеті «Рада» в 1910 р. до ювілею Д. І. Багалія. Її автор, протиставляючи Д. І. Багалія його соратнику, професору М. Ф. Сумцову, писав, що перший «...ніколи не виявляв своїх українських прихильностей, не писав українською мовою, не підтримував українських закладів і взагалі стояв осторонь од української національної роботи» [16].

Д. І. Багалій ніяк, здається, не відреагував публічно на цю безапеляційну критику, як і не висловився з приводу газетних чуток щодо його імовірного призначення чи то директором славнозвісного архіву Міністерства юстиції, чи то попечителем Віленського учбового округу. Перед ним невдовзі відкрилися нові перспективи для громадсько-політичної кар'єри.

В 1911 р. історик вдруге увійшов до складу Державної Ради, замінивши на цій посаді В. І. Вернадського після відставки останнього з посади професора Московського університету. Одним з союзників Д. І. Багалія по академічній групі на цей раз став академік С. Ф. Ольденбург.

Майстер компромісу, Д. І. Багалій постійно обирався до складу різноманітних узгоджувальних комісій, що створювалися між обома палатами російського парламенту. Знайомство з впливовими сановниками та вельможами, особисте представлення імператору Миколі II своїх праць відгукнулися новими поголосками про можливість призначення Д. І. Багалія викладачем спадкоємця російського престолу. Навряд чи така думка була справедливою, оскільки в останній рік свого перебування в Державній Раді Д. І. Багалій висувався кандидатом від прогресистського блоку на посаду харківського міського голови. В напруженій політичній боротьбі в останній момент він зумів обійти свого основного конкурента — І. М. Бич-Лубенського і в грудні 1914 р. стати мером одного з найкрупніших економічних і культурних центрів України.

В жовтні 1916 р. Д. І. Багалію виповнилося 58 років. Він міг підводити деякі підсумки свого життя, хоча, мабуть, не мав на це ні часу, ні бажання. Для бідного сироти, який пробивав собі шлях напруженою, повсякденною працею, він досяг блискучих успіхів. Дійсний статський радник, потомствений дворянин, кавалер орденів св. Станіслава, Володимира та Анни з генеральським титулом «превосходительства», заслужений професор і ректор університету, член Державної Ради і міський голова був одночасно крупним ученим-істориком, блискучим лектором. На своє жалування та літературні гонорари він міг збудувати у Харкові добротний двоповерховий будинок з присадибною ділянкою, мати дачні ділянки під Харковом і на чорноморському узбережжі і вважатися добре забезпеченою в матеріальному відношенні людиною. Чи можна було передбачити, що до радикального перевороту в його житті залишаться лічені місяці?

Харківський міський голова радо зустрів повідомлення про лютневу демократичну революцію в Петрограді, вважаючи її кроком до оновлення архаїчного державного ладу країни [17, с. 59, 63]. Він виступив з проектом демократизації харківської міської думи шляхом залучення до її роботи представників рад робітничих і солдатських депутатів та громадських організацій, проведення нових виборів до муніципалітету на партійній основі. Сам він несподівано для багатьох розійшовся з конституційними демократами і прийняв рішення балотуватися за списками Українського демократичного блоку, створеному, в основному, з числа української інтелігенції соціал-федер-

ралістської орієнтації [18, с. 14-15]. Український демократичний блок зумів провести усього двох своїх представників до міської думи, поступившись на виборах усім іншим політичним партіям та об'єднанням. Д. І. Багалій не потрапив до думи спочатку, оскільки в передвиборчому списку займав лише п'яте місце. І лише відмова від своїх повноважень тих осіб, чиї прізвища були першими, на користь Д. І. Багалія дозволила останньому разом з письменником Г. Хоткевичем стати гласним оновленої міської думи. Мабуть, уже тоді він зрозумів необхідність відійти на деякий час від активної участі в політичному житті. «Умный старик, с красивой, чуть склоненной из учтивости на бок головой», — як згадував про нього харківський більшовик Д. І. Ерде, — «без сожаления передавал бразды правления в другие руки и, должно быть, думал, что оно и к лучшему в такое суматошливое, все вверх дном переворачивающее время...» [19, с. 154]. Набагато більше його приваблювали широкі, небачені раніше перспективи, які відкривалися перед українською культурою.

Під головуванням Д. І. Багалія харківська міська дума наприкінці червня 1917 р. погодилася на впровадження української мови до системи початкової освіти та організацію українознавчих курсів для вчителів. Аналогічне рішення прийняло харківське губернське земство. Курси для викладачів міських початкових училищ відкрилися в липні того ж року лекцією професора Д. І. Багалія на тему «Харків як українське місто» — першою в його житті, виголошеною рідною мовою. Текст цього виступу ліг в основу розділу, включеного до першої україномовної науково-популярної монографії вченого з історії Слобідської України — синтези усіх його розвідок на цю тему. Книга побачила світ уже в наступному, 1918 р. Одночасно Д. І. Багалій став на чолі місцевої «Просвіти» і приступив до організації видання книжкової серії «культурно-історичної бібліотеки». За його редакцією були підготовлені до друку та видані навчальні та науково-популярні праці М. Ф. Сумцова, О. Я. Єфіменко, Г. Хоткевича та деяких інших відомих авторів. Разом з М. Ф. Сумцовим Д. І. Багалій виступив з українськими національними вимогами і перед вченою радою Харківського університету, але не знайшов розуміння серед колег [20, с. 113]. Лише через деякий час, уже після жовтневого перевороту у Петрограді вчена рада Харківського університету разом з Харківською міською думою висловилася на підтримку Центральної Ради. Але години як російської, так і української демократії були вже полічені.

10 грудня 1917 р. владу в Харкові захопили більшовики. Місто перетворилося на головний опорний пункт, де засереджувалися їхні збройні сили перед наступом на Київ. Нова влада розпочала своє хазяйнування з закриття опозиційних газет, розгону міської думи, націоналізації житла та грошових конфіскацій. Лівіші від лівих, харківські комуністи не збиралися заgravати з українськими колами, проголосивши на початку 1918 р. утворення Донецько-Криворізької республіки в складі Росії з столицею в Харкові. Колишньому міському голові, колишньому кадету і тогочасному українському соціал-федералісту не доводилося чекати від нового режиму нічого доброго. Декрети Ради Народних Комісарів позбавляли його не лише усіх орденів, чинів та звань, а й державної пенсії, а лівацькі експерименти в економіці — грошових заощаджень. Навесні 1918 р. Д. І. Багалій, передбачаючи загрозу голоду, був змушений розкопати землю навколо будинку, щоб посадити картоплю. Проте весна поклала край і першій, говорячи словами Д. І. Багалія, «більшовицькій завірюсі» на Україні. Восьмого, а за деякими іншими відомостями — дев'ятого квітня 1918 р. Харків захопили німецькі війська. Після того, як радянський уряд покинув місто, прихопивши з собою два вагони з золотом і валютою, харківський військовий комендант на прощання не без галантності передав ключі від міста представникам міського самоврядування... Невдовзі харківські газети повихо-

дили з широкими білими смугами — першими слідами військової цензури. Так харків'яни дізналися про гетьманський переворот.

У нашому розпорядженні немає документальних свідчень про те, як сприйняв звістку про цю подію Д. І. Багалій. Його насторожували відновлення деяких формальних атрибутів старого ладу, нерівноправний союз з Німеччиною, утиски демократичних свобод громадян. Водночас український державницький курс політики П. Скоропадського, сподівання на відновлення законності та порядку не могли не імпонувати. До того ж, у російсько-українському, кадетському оточенні гетьмана у Д. І. Багалія залишилося немало добрих знайомих, починаючи з історика М. П. Василенка, який формував перший гетьманський уряд, займаючи в ньому посади міністра закордонних справ і освіти. Нічого дивного, що у Києві згадали про Д. І. Багалія, коли перед П. Скоропадським постала гостра необхідність поєднати у своїй політиці ідеї українського патріотизму з фаховою, повсякденною практикою. В липні 1918 р. Д. І. Багалій одержав пропозицію узяти на себе обов'язки прем'єр-міністра і сформувати уряд, який задовольняв би широкі кола української громадськості. Проте старий, досвідчений політик відмовився, посилаючись на свій вік та бажання зайнятися науковою працею. Він не вірив у стабільність цього режиму і на всі пропозиції та аванси відповідав скуцим: «Ось побачимо» [21].

У той же час Д. І. Багалій не відмовився виступити в ролі експерта в справі встановлення державного кордону під час українсько-російських переговорів влітку 1918 р. На підставі добре відомих йому історичних та етнографічних джерел Д. І. Багалій доводив приналежність заселених етнічними українцями повітів Курської та Воронізької губерній до українського історичного та політичного простору [22, с. 173].

Головною подією в житті Д. І. Багалія часів громадянської війни можна вважати його участь у створенні та діяльності Української Академії наук. Він став одним з перших учених, до кого звернувся в цій справі організатор і голова підготовчого комітету по заснуванню Академії наук В. І. Вернадський. Обидва вони добре пам'ятали спільну роботу в Державній Раді та приналежність до партії кадетів, знали про наукові заслуги та організаторські можливості один одного. Незважаючи на деяку особисту упередженість, В. І. Вернадський цінував ділові якості та тверезий розум Д. І. Багалія, вважаючи його, окрім М. С. Грушевського, одним з найвидатніших представників української тогочасної історичної науки.

Д. І. Багалій прибув до Києва 4 липня 1918 р., одразу зустрівся з В. І. Вернадським і мав з ним розмову про ситуацію на Україні та власні наукові плани. «Багалей, как всегда, хитрит, — записав В. І. Вернадський у щоденнику, — но человек он умный и знающий, зная его, с ним хорошо можно будет работать, но держаться начеку» [23, с. 116]. В. І. Вернадський не помилився у своїх розрахунках і передбаченнях щодо Д. І. Багалія. З перших же засідань академічної комісії харківський історик активно включився до її роботи, виступаючи з численними проектами, думками, зауваженнями з приводу найрізноманітніших питань.

Разом з В. І. Вернадським та В. А. Модзалевським він узяв на себе роботу по створенню основних, підсумкових документів комісії: проекту статуту УАН та законопроект про її заснування [24, с. 43, 66].

Одночасно Д. І. Багалій енергійно працював у комісії по вищій школі та науковим закладам, розробляв проект майбутньої Національної бібліотеки України.

Участь у роботі комісій, створених під егідою гетьманського уряду, так чи інакше означала для Д. І. Багалія співробітництво з режимом, проти якого активно виступала більшість українських політичних партій національно-демократичного спрямуван-

ня. Пікантність ситуації надавало й те, що в опозиційних колах існував інший, альтернативний проект утворення Української Академії наук шляхом відповідної реорганізації Українського наукового товариства на чолі з М. С. Грушевським. Останній рішуче відкинув запрошення гетьмана стати на чолі майбутньої Академії наук і відмовився від співробітництва з комісією під керівництвом В. І. Вернадського. Позицію М. С. Грушевського поділяли й деякі інші авторитетні члени Українського наукового товариства. Політичні міркування в даному разі переважали усі інші.

Д. І. Багалій, вірний собі, і тут намагався знайти золоту середину між проросійським кадетським федералізмом В. І. Вернадського та національно-державницькою безкомпромісністю М. С. Грушевського. Як і раніше, він віддавав перевагу культурництву перед політикою, вважаючи, що історія надала унікальний шанс для реалізації пекучих потреб українського національного відродження і було б великою помилкою не скористатися ним. У численних комісіях та підкомісіях, які працювали над виробленням організаційних та ідейних основ української науки та освіти, під непомітним зовні, але від того не менш ефективним керівництвом Д. І. Багалія сформувався осередок українського впливу, що послідовно наближав проект Української Академії наук до актуальних національних потреб в більшій мірі, ніж це уявляли собі В. І. Вернадський разом з М. П. Василенком. Однодумцем та союзником Д. І. Багалія виступив А. Ю. Кримський.

Коли В. І. Вернадський переконався в існуванні прихованої опозиції, він дав волю почуттям на сторінках свого щоденника, пригадавши Д. І. Багалію всі чутки та справжні факти, що виставляли того в чорному світлі як безпринципного пристосуванця, людини «собі на умі» [23, с. 119]. Така оцінка пояснювалася не лише моральними переконаннями В. І. Вернадського, оскільки супроводжувалася гострими звинуваченнями на адресу «божевільної», «шовіністичної» ідеології українських кіл у цілому, виправданням тієї ненависті, яку вона викликала в росіян. Проте розбіжності між російським українофільством В. І. Вернадського та українським культурництвом Д. І. Багалія на той час мали здебільшого тактичний, а не стратегічний характер і не привели до розриву між ученими. Д. І. Багалій, В. І. Вернадський, А. Ю. Кримський, їхні колеги та співробітники були захоплені перспективами, що відкривалися перед українською наукою, і їхній гарячий ентузіазм розтоплював холодок особистих непорозумінь. Недарма Д. І. Багалій вважав романтичні часи роботи над академічним проектом най-щасливішими у своїй громадській діяльності, а його соратники через багато років згадували про них з почуттям ностальгії.

Комісія по утворенню Української Академії наук завершила свою роботу 17 вересня 1918 р. Чергова урядова криза перешкодила обговоренню проекту в кабінеті міністрів. Загострення внутрішньополітичної ситуації в країні знову поставило на порядок денний питання про прем'єр-міністра, здатного об'єднати навколо себе різні політичні та громадські угруповання. І знову у зв'язку з цим заговорили про Д. І. Багалія.

Німецький консул в Україні повідомляв свій уряд, що П. Скоропадський віддавав перевагу Д. І. Багалію перед усіма іншими кандидатами і навіть звертався до консула з проханням вплинути на харківського професора. Дипломат, у свою чергу, розмовляв у цій справі з лідером Українського національно-державного союзу В. К. Винниченком і той начебто пообіцяв «умовити Багалія з любові до Батьківщини» [25, с. 158]. Проте і на цей раз Д. І. Багалій відповів категоричною відмовою.

Окрім видавничої та наукової роботи в Харкові, участі в організації Української Академії наук в Києві, він їздив до Полтави, допомагаючи місцевій громадськості у створенні вищого навчального закладу. Основою його повинен був стати історико-філологічний факультет, в якому Д. І. Багалій встиг розпочати новий лекційний курс і навіть погодився очолити кафедру історії України.

Призначення Д. І. Багалія дійсним членом Української Академії наук відбулося 14 листопада 1918 р.

8 грудня 1918 р. історик був обраний головою Першого, історико-філологічного відділу УАН і став після цього з формального і з фактичного боку другою, після голови-президента, фігурою в Академії наук. Вхідження до керівного тріумвірату А. Ю. Кримського, обраного на посаду неодмінного секретаря, ще більше зміцнило компроміс між різними угрупованнями в академічному середовищі, що став основою та необхідною умовою творчої, конструктивної роботи.

Д. І. Багалій, поєднавши в своїх руках функції не лише голови, а й секретаря Першого відділу УАН, очолив роботу по розвитку академічного українознавства. Він виступив організатором цілої низки спеціальних комісій, будучи на перших порах головою кожної з них. Серед них слід назвати комісію для укладання історико-географічного словника України, постійну археографічну комісію, гебраїстичну історико-археографічну комісію, комісію для складання біографічного словника України; за ініціативою Д. І. Багалія було розпочато збирання матеріалів з історії громадських течій в суспільно-політичному житті України, з чого згодом виросла комісія на чолі з С. О. Єфремовим. Одночасно Д. І. Багалій став першим головою академічної бібліотеки і доклав чимало зусиль для її поповнення книжковими зібраннями В. Б. Антоновича, О. О. Потебні, В. С. Іконнікова. Він вирішив відступити для цієї справи і свою власну бібліотеку, що складалася з кількох тисяч книг, рукописів. Однак вивезти його колекцію до Києва не пощастило. З півночі вже вела наступ на Харків більшовицька армія. Вона увійшла в кинуте напризволяще місто на початку січня 1919 р. Натомість у Києві встановилася влада Директорії.

Близькі до її керівництва діячі Українського наукового товариства спробували скористатися ситуацією, щоб добитися реорганізації «проросійсько-гетьманської» УАН. Але справу пощастило залагодити. Делегація академіків у складі В. І. Вернадського, Д. І. Багалія, А. Ю. Кримського та П. А. Тутківського відвідала голову Директорії В. К. Винниченка і досягла з ним домовленості про внесення до статуту УАН деяких незначних змін [24, с. 429-430]. Троє названих вище керівників Академії наук дали згоду увійти до комісії про вищі школи при міністерстві освіти Директорії, а Д. І. Багалій, крім того, став на чолі науково-консультативної Ради при міністрі освіти І. І. Огієнку [26, с. 18-19].

Паралельно з цим відбувався процес комплектування УАН новими дійсними членами та співробітниками, створювалися нові академічні комісії. Але стіни Української Академії наук не в стані були заглушити канонаду, під грім якої уряд Директорії евакуювався з Києва, звільняючи місце новій, на цей раз знову Радянській владі.

Перше знайомство керівників УАН з більшовицьким урядом виглядало обнадійливим, хоча й стало причиною для чергового непорозуміння між В. І. Вернадським — з одного боку та А. Ю. Кримським та Д. І. Багалієм — з другого. Президент УАН був шокований безпринципною, на його думку, поведінкою своїх колег, які готові були в ім'я науки та національного відродження на будь-які поступки перед владою [23, с. 128]. При цьому Д. І. Багалій, як вважав В. І. Вернадський, займав, на відміну від А. Ю. Кримського, більш зважену позицію. Він не приховував страху перед більшовиками, чекаючи від них для себе якоїсь «расплати» і бажаючи лише якось пережити чергове лихоліття. Зрозуміти Д. І. Багалія було не так уже й важко. Напевне, до нього тоді вже встигли дійти відомості про звірства харківської ЧК на чолі з страшним комісаром Саенком, про ліквідацію більшовиками дорогих серцю академіка громадських інституцій: історико-філологічного товариства, товариства грамотності, розвал Харківського університету, про обкладення непомірною контрибуцією власного будинку Д. І. Багалія.

Проте і в таких умовах учений не уникав контактів з радянським урядом, відстоюючи інтереси УАН. Так, за його ініціативою спільні збори академіків 17 травня 1919 р. вирішили звернутися до радянського керівництва з проханням відмінити попередню цензуру для академічних видань [24, с. 441]. Можливо, що Д. І. Багалій мав причетність до прийняття Радою Народних Комісарів 4 липня 1919 р. постанови «Про охорону майна і жител членів Академії наук».

Думки історика у цей час линули до Харкова. Він вживав заходів, щоб полегшити становище сім'ї, обтяженої великими грошовими поборами і прагнув повернутися додому. Але над слобідською столицею вже нависала потужна хвиля російської імперської контрреволюції. 25 червня 1919 р. до Харкова увійшли частини Добровольчої армії. Д. І. Багалію довелося залишитися в Києві і, на прохання В. І. Вернадського, узяти на себе обов'язки голови-президента УАН. Він продовжував вирішувати проблеми поточної діяльності Академії наук, займатися редагуванням її видань, рецензуванням наукових праць. Історик увійшов і до новоствореної комісії по виданню творів В. Б. Антоновича, М. П. Драгоманова, Т. Г. Шевченка та І. Я. Франка. Влітку 1919 р. Д. І. Багалій здійснив археографічну подорож по Київщині та Полтавщині, одночасно готуючись зайняти посаду професора Київського державного університету.

Між тим, життя в Києві ставало небезпечним. Посилення цензури, трудові та військові мобілізації, арешти та розстріли деморалізували і без того змучених жителів. Натомість, з Харкова почали надходити подробиці розгнужданої поведінки білогвардійців, що супроводжувалася погромом українських культурно-освітніх установ.

30 серпня 1919 р. денікінці захопили Київ. Українська Академія наук опинилася перед найсерйознішою загрозою з часу свого виникнення. Д. І. Багалій, як керівник УАН, не міг сподіватися на прихильність денікінського уряду. 7 вересня 1919 р. спільні збори Академії наук задовольнили його прохання про відрядження до Харкова терміном на один місяць «для роботи в архівах» [24, с. 449]. Подібні формулювання в роки громадянської війни нерідко приховували справжні, політичні мотиви виїзду тих чи інших академіків з Києва у зв'язку з черговою зміною влади.

В. І. Вернадський, зустрівшись з Д. І. Багалієм у Харкові через декілька тижнів, був вражений хворобливим і пригніченим виглядом свого заступника по Академії наук. Той якось швидко постарів, важко переживаючи крах своїх «українських надій» [23, с. 139]. Розчарування в творчих можливостях українських урядів було, як можна припустити, дуже сильним. Не додавали оптимізму і переговори, які провадив В. І. Вернадський з денікінським урядом стосовно майбутнього Української Академії наук. Російські великодержавники пов'язували факт її існування передусім з іменем Д. І. Багалія [23, с. 139]. Скоро з'ясувалося, що в реформованій «Киевской» чи «южнорусской» Академії наук не буде місця ні для Д. І. Багалія, ні для його соратника А. Ю. Кримського. Напевне, про це здогадувався і сам Д. І. Багалій. Але він не замкнувся в собі і, не гаючи часу, відновив зв'язки з харківськими кооперативами у справі видавництва науково-популярних книжок. Можна припустити, що, не маючи певності у майбутньому УАН, саме тоді він дійшов думки про необхідність утворення в Харкові філії Українського наукового товариства.

Д. І. Багалій не вірив у можливість реставрації Російської імперії в її колишньому вигляді. Перспектива повернення більшовиків з їхнім червоним терором лякала його набагато сильніше. Коли розпочався контрнаступ Червоної армії і харківська професура в паніці кинулася штурмувати поїзди на Ростов і Сімферополь, у сім'ї Багаліїв також обговорювалася думка про евакуацію. Сам Д. І. Багалій, після деяких вагань, врешті-решт відмовився від цього наміру. До Ростова подалися лише його донька з

зятем. А вже 12 грудня до Харкова увійшли радянські війська. Ще через три дні сюди переїхали ЦК КП(б)У та Рада Народних Комісарів. Місто перетворилося на головний штаб більшовиків у боротьбі з військами Денікіна, Врангеля, Пілсудського та Петлюри. І знову — націоналізація майна, трудові повинності, ЧК, розруха, голод і нескінченні реорганізації та експерименти в усіх сферах життя суспільства. Обвальне падіння курсу карбованця привело до небаченого ще стрибка цін на продукти харчування. Життя, свобода, гідність і переконання людини втрачали свою ціну в порівнянні з ложкою олії, сухарем чи таблеткою сахарину.

Д. І. Багалій був змушений знову пристосовуватися до обставин. Переживши зміну кількох політичних режимів, зневірившись у багатьох ілюзіях, він міг переконатися, що лише культурно-просвітницька робота залишалася тим універсальним засобом, який дозволяв йому утримуватися на поверхні громадського життя, не компрометуючи себе політичним співробітництвом з владою. Втім, на той час учений ще не міг передбачити, що, залишившись у Харкові, він опиниться у самому серці нової, «пролетарської» столиці України, яка протистоятиме старому, «буржуазному» і «націоналістичному» Києву.

З свого боку, більшовицький режим, переглянувши з тактичних міркувань свою національну політику, задекларував готовність до співробітництва з українськими колами. Д. І. Багалій виявився тією фігурою, що задовольняла новий уряд не лише через його суто демократичне соціальне походження. Відомий український історик, один з співробітників Д. І. Багалія, О. П. Оглоблин мав цілковиту рацію, коли писав: «Чи потрібна була Багалієві советська влада? Безперечно, ні. Але Багалій був потрібен советській владі особливо в 1920-х роках. Потрібний був, насамперед, як визначне українське наукове і громадське ім'я, до того ще не пов'язане безпосередньо з українською політикою, як дореволюційною, так і часів національно-державного відродження. Потрібний був, далі, як видатний вчений і організатор наукового та академічного життя» [27, с. 103].

Співробітництво з Радянською владою Д. І. Багалій розпочав, ставши на чолі архівної секції губернського комітету охорони пам'яток історії і мистецтва (Губкопмису). Він дуже швидко опинився в ролі фактичного керівника архівною справою республіки, послідовно займаючи посади члена Особливої Всеукраїнської архівної комісії (ОВАК), заступника голови Головного архівного управління (Головарху) та Центрального архівного управління УСРР. Учений не зміг перешкодити масовому знищенню архівних документів задля задоволення потреб паперової промисловості на початку 20-х років. Але його незаперечною заслугою слід вважати збереження, впорядкування та описання українських архівосховищ, становлення державної архівної мережі, утворення системи підготовки кваліфікованих кадрів архівістів, організацію видавничої діяльності Центрального архівного управління. Прекрасний знавець архівних фондів, Д. І. Багалій доклав енергійних зусиль щодо повернення на Україну її архівних цінностей, вивезених у різні часи до Росії.

Активна участь в архівному будівництві сприяла налагодженню ділових, конструктивних взаємин Д. І. Багалія з найвищими партійними та державними урядовцями, у тому числі М. О. Скрипником, М. М. Петровським, В. П. Затонським та іншими особами, обсяг влади яких на той час був досить великим.

Одночасно історик продовжував працювати в системі вищої освіти. 3 травня 1920 р. він входив до складу групи консультантів при наркоматі освіти, де разом з іншими вченими брав участь у розробці проекту реформи вищої школи. Як відомо, більшовики на Україні пішли шляхом ліквідації університетської освіти, розщепивши її на окремі

спеціалізовані навчальні заклади. Так, на місці ліквідованого в липні 1920 р. найстарішого на Наддніпрянщині Харківського університету з'явилися Академія теоретичних знань, Інститут народної освіти, інші установи, що, в свою чергу, зазнавали постійних реформувань. Д. І. Багалій деякий час займав посаду декана, завідуючого кафедрою в Академії теоретичних знань та Інституті народної освіти. Там він міг зустрітися з новоспеченими радянськими професорами С. Ю. Семковським (Бронштейном, двоюрідним братом А. Д. Троцького), М. І. Яворським, у недалекому майбутньому лідером українських істориків-марксистів.

Роль Д. І. Багалія в процесі реорганізації вищої школи в Україні не варто перебільшувати, як це робили представники старої російської професури, що звинувачували свого колегу в «розвалі» університетів. З Д. І. Багалієм чи без нього — більшовики все одно ліквідували б університети як «осередки ворожої буржуазно-кадетської ідеології», носії «консервативних традицій середньовічної освіти». Адже ніщо не завадило їм задушити чисельні кооперативи, «Просвіти» та інші громадські установи, не підконтрольні безпосередньому адміністративному та ідеологічному впливу. Інша річ, що російська професура на Україні в більшості своїй виявилася ворожою не лише до більшовиків, а й щодо українського національного руху, позбавивши цим університети громадської підтримки, зробивши їх легкою здобиччю нового режиму.

Децю іншою виглядала ситуація в науковому житті, переданому в управління Народному комісаріату освіти. В надрах останнього виник спеціальний комітет (Головна наука, Укрнаука, Упрнаука), у підпорядкуванні якого опинилися всі дослідницькі установи та організації України, не виключаючи й Академії наук. Д. І. Багалій був запрошений відповідальним працівником Наркомосу С. Ю. Семковським зайняти посаду заступника голови згаданого вище наукового комітету. У цій новій ролі історик займався звичайною для себе організаційною роботою, складаючи різноманітні правила, інструкції, проводячи наради, з'їзди, конференції представників науки. Згодом він поступився своїм місцем М. І. Яворському, вдовольнившись місцем члена президії Укрнауки.

Високе становище, зайняте Д. І. Багалієм у системі Наркомосу, дозволило йому істотно впливати на суперечливий, нелегкий процес виживання української науки в умовах радянського способу життя.

Д. І. Багалій мав офіційні повноваження від керівництва Української Академії наук представляти її інтереси перед урядом [24 с. 255, 273]. Він постійно інформував академіків про плани Наркомосу щодо реорганізації ВУАН, зміни її статуту, розчинення академічної системи в новостворених науково-дослідних кафедрах, що виникали на місцях, починаючи з 1928 р. Водночас Д. І. Багалій розумів об'єктивну потребу децентралізації науки в країні. Під його керівництвом у Харкові вже в 1920 р. виникла своєрідна філія ВУАН, співробітники якої працювали над підготовкою до друку повного зібрання творів О. О. Потебні.

В жовтні 1921 р. історик очолив харківську науково-дослідну кафедру історії української культури, створену з числа його давніх співробітників та учнів, включаючи М. Ф. Сумцова, С. А. Таранушенка, В. О. Барвінського, А. П. Ковалівського, М. В. Горбаня та інших відомих українознавців. Харківська науково-дослідна кафедра історії української культури стала одним з **найавторитетніших і потужних закладів** українознавчого профілю, відроджуючи та продовжуючи кращі традиції Харківського історико-філологічного товариства. Недарма сам Д. І. Багалій вважав її своєю «найулюбленішою, дорогою дитиною». Характерно, що через деякий час радянське керівництво відмовилося від протиставлення науково-дослідних кафедр Всеукраїнській Академії наук і почало розглядати їх в органічному взаємозв'язку.

Становище, в якому опинилася українська наука внаслідок громадянської війни та економічної розрухи, було катастрофічним. В цих умовах більшовики застосовували практику надання персональних продуктових пайків найвидатнішим ученим, звільнення їх від примусових повинностей та реквізицій. Ім'я Д. І. Багалія з'являється у відповідних декретах Ради Народних Комісарів починаючи з 1920 р. Незабаром Д. І. Багалій увійшов до керівництва створеного в жовтні 1921 р. Всеукраїнського комітету сприяння вченим (ВУКСУ) — українського аналогу російської Центральної комісії поліпшення побуту вчених (ЦЕКУБУ). В ролі члена бюро ВУКСУ Д. І. Багалій доклав зусиль для відродження системи наукового видавництва в Україні, преміювання кращих наукових праць.

Зростання кредиту довіри до Д. І. Багалія в урядових колах і широке визнання з боку наукової громадськості привели до обрання історика в 1925 р. головою Українського Центрального бюро Секції наукових працівників — першої всеукраїнської професійної спілки вчених, утвореної за подобою відповідної організації в РСФФР. Секція об'єднала переважну більшість науковців республіки і стала згодом ефективним засобом політизації, «радянської» академічного середовища. Але підпорядкування партійно-державному контролю не завадило Д. І. Багалію досягти помітних успіхів у справі нормалізації наукового життя. Йому пощастило домогтися введення штатно-тарифної системи оплати праці дослідників і викладачів, що до певної міри захищала їх від адміністративної сваволі, запровадити систему пенсійного забезпечення вчених, відновити практику присудження вченого ступеня доктора наук і права наукової атестації за державними, а не профспілковими організаціями [28, с. 86-92].

Примиренню та співробітництву української інтелігенції з Радянською владою сприяла національна політика більшовиків у 20-х роках, спрямована на підтримку української мови та культури. Вона подавала певні надії на утвердження національної державності в рамках радянської (а не російської) федерації, що до певної міри відповідало федералістським уподобанням Д. І. Багалія. Народницько-просвітницький струмінь в ідеології та практиці більшовиків також не міг залишити байдужим відомого громадського діяча на ниві культури. Все це, разом узятє, значною мірою пояснює ту відданість, з якою Д. І. Багалій не за страх, а за совість служив Радянській владі. Учений послідовно дотримувався при цьому лінії на рівноправність усіх радянських республік, щоразу виступаючи проти створення наднаціональних, всесоюзних установ у сферах архівної справи та науки, підпорядкування українських республіканських інтересів потребам «центру». У цьому контексті красномовним виглядає залучення Д. І. Багалія до підготовки постанови українського радянського уряду «Про зовнішні кордони УСРР». Знову, як це було влітку 1918 р., історик доводив необхідність співпадіння адміністративно-політичного кордону України та Росії з межами етнічного розселення обох народів [29, с. 121-123].

Д. І. Багалій всіляко підтримував і радо вітав поступове відродження українського культурно-національного життя в УРСР. «Низенький, жвавий дідок» з гострими очима, яким він запам'ятовувався своїй аспірантці Н. В. Суровцовій, Д. І. Багалій був постійним учасником комітетів і комісій, що створювалися для відзначення ювілеїв видатних діячів культури: Г. С. Сковороди, І. Я. Франка, М. М. Коцюбинського, Т. Г. Шевченка. Як і раніше, він намагався бути в курсі усіх подій культурного життя, відвідуючи театральні прем'єри, цікавившись літературними новинками. Н. В. Суровцова згадувала про літературні читання в її крихітній квартирці, де звучав переклад нового роману одного з сучасних англійських письменників і де були присутні, окрім Д. І. Багалія, письменник М. Хвильовий, драматурги А. Курбас і М. Куліш [30, с. 63]. Особисте знайом-

ство пов'язувало історика і з письменником В. Поліщуком, який тоді цікавився творчістю Г. С. Сковороди. Варто зазначити, що Д. І. Багалій, як переконаний демократ, публічно висловлювався проти примусової українізації [31, с. 24].

Дати однозначну оцінку громадській діяльності Д. І. Багалія в 20-х роках нашого століття неможливо. Немає сумніву, що в його співробітництві з Радянською владою було чимало вимушеного обставинами. Водночас не можна не помічати, що, працюючи в радянських установах, Д. І. Багалій спрямовував свої зусилля на збереження здобутків української культури минулого, забезпечення спадкоємності подальшого культурного розвитку, пом'якшення або й подолання лівацьких переконачень у політиці більшовицьких реформаторів. Історик не міг зупинити деструктивну одержимість будівничих «нового світу». Але він міг, згідно з відомим афоризмом, спробувати очолити процес радянського будівництва у звичних для себе сферах життя і цим хоча б частково примирити його із здоровим глуздом. Звичайно, кожен копромис має свою ціну. В даному разі вона була дуже високою. Адже йшлося про підпорядкування громадського життя державним інтересам, ідеологізацію науки й культури, втрату ними свого автономного статусу в суспільстві. Та чи був якийсь інший вибір у переможених?

В цьому відношенні переломним для Д. І. Багалія став 1922 р., ознаменований урочистим святкуванням 5-ї річниці Жовтневої революції, створенням Союзу РСР і посиленням репресій проти інакомислячих з числа інтелігенції та представників лівих партій. З цього часу культурницька, організаційна діяльність Д. І. Багалія почала набувати прорадянського політичного забарвлення. Підпис ученого можна бачити під публічними заявами на підтримку зовнішньої та внутрішньої політики Радянського уряду. Академік стає неодмінним учасником окружних і всеукраїнських з'їздів Рад, виступаючи з заявами та здравицями на адресу нового режиму.

Український патріотизм, послідовна лінія на розмежування історико-культурної спадщини між Україною та Росією в поєднанні з однозначною підтримкою радянського політичного і державного ладу привели до остаточного розриву Д. І. Багалія з більшістю його колишніх однодумців і соратників з числа російської наукової інтелігенції. «Господи Боже мой, что он говорит и что он пишет, как он откровенно сжигает то, чему так пылко и открыто недавно поклонялся!» — вигукував академік В. І. Вернадський у листі до А. Ю. Кримського на початку 1927 р. [32, с. 308]. На думку колишнього президента УАН, Д. І. Багалій попросту «... заплутався у тому складному положенні, в якому, можливо, — на його місці — заплутався б і кожний із нас» [33, с. 303]. Втім, В. І. Вернадський до кінця життя не зміг пробачити Д. І. Багалію «участі у руйнуванні вищої школи і вищої освіти на Україні»; у свою чергу, історик, професор М. К. Любавський інкримінував українському вченому замах на «неподільність архівних фондів» Росії, а деякі його колеги звинувачували Д. І. Багалія у тому, що той начеб-то «вигнав науку з вищої школи».

Розриву зв'язків Д. І. Багалія з його російським «співгромадянами» по колишній «республіці вчених» сприяла ще одна важлива обставина. Вірний принципу поєднання громадської роботи з науковою, історик одночасно з заявами на підтримку Радянської влади оголосив про перехід на позиції марксизму в науці.

У 1922 р. Д. І. Багалій виступив з першим в українській історіографії нарисом новітньої історії України XIX — лочатку XX ст., доведеним до початку 20-х років. Він побачив світ у вигляді дев'ятого, додаткового розділу в українському виданні книги О. Я. Єфіменко «Історія українського народу». Головним мотивом, що спонукав ученого до написання такої праці, стало бажання зрозуміти причини, які привели до сучасного Д. І. Багалію стану речей на Україні. «Усяка, а значить і українська історія

мусить пояснювати сучасний момент,— писав Д. І. Багалій у передмові до зазначеної книги О. Я. Єфіменко,— і цей зв'язок минулого з сучасним життям має особливу вагу в наші часи, коли ми переживаємо велику соціальну революцію і перед нами встає питання про корні цієї революції в нашому минулому» [34, с. VIII].

У зв'язку з цим особливий інтерес викликає остання частина праці Д. І. Багалія, присвячена описанню подій 1917-1920 рр. Вона була вилучена з друку радянською цензурою і залишається невідомою більшості дослідників. Д. І. Багалій спробував не лише описати хід подій на Україні, а й обґрунтувати цілісний характер і специфіку української революції, її об'єктивне соціально-економічне і культурно-національне підґрунтя. В оцінках основних політичних сил, що, на думку автора, вели між собою боротьбу за владу на Україні після жовтневої революції у Петрограді 1917 р., тобто «трьох фронтів: контрреволюційного буржуазного, демократичного українського і більшовицького» відчувається вплив історико-політичного памфлету В. К. Винниченка «Відродження нації», опублікованого в 1920 р., а також, меншою мірою, праці П. Христюка «Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр.» (Т. 1-4, 1921-1922), численних спогадів діячів більшовицької партії, що побачили світ у 1922 р. Гостра критика на адресу Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії та махновщини, яка містилася в праці Д. І. Багалія, повинна була, на його переконання, довести закономірність перемоги Радянської влади. Важко сказати, наскільки Д. І. Багалій при цьому зберігав об'єктивність і якою мірою він враховував суспільно-політичну кон'юнктуру. В будь-якому разі його чекало розчарування.

Рукопис Д. І. Багалія потрапив на відгук тоді ще мало відомому вченому М. І. Яворському, офіційному ставленнику на роль провідного історика-марксиста України. Рецензент визнав недоцільним публікацію заключної частини праці Д. І. Багалія, звинувативши автора у недоречному об'єктивізмі» [15, ф. I, №45365]. Занепокоєння М. І. Яворського викликали також згадки про місце України в бюджеті Російської імперії, які могли, за його побоюваннями, стати приводом для антирадянської пропаганди, а також відомості про життя та ідеї М. П. Драгоманова, популярність яких лякала офіційного історика [15, ф. I, №45356]. Зауваження М. І. Яворського цілком відповідали цензурній політиці Радянської влади на Україні на початку 20-х років з її настороженим ставленням до україномовних текстів взагалі і тих, що присвячувалися історії революції зокрема. Але вони стали повною несподіванкою для Д. І. Багалія. Брутальне втручання цензури в творчу лабораторію дослідника викликало з його боку письмовий протест. Історик з обуренням відкинув «квазі-наукові» зауваження М. І. Яворського, але погодився під тиском обставин зняти з друку свій огляд революції на Україні, оскільки, мовляв, він зрозумів, «как трудно исторически говорить о современности» [15, ф. I, №45356]. На той час Д. І. Багалій ще не передбачав перетворення історії революції, а згодом і всієї історії України в Радянській державі на монополію партійних ідеологів, концентровану «політику, перекинуту в минуле». Критику М. І. Яворським його рукописної праці академік пояснював особистими міркуваннями конкурента, що саме на той час готував до друку власну книгу з описанням подій на Україні 1917-1920 рр.

Опублікований в 1923 р. «Нарис україно-руської історії» М. І. Яворського зустрів критику з боку Д. І. Багалія, як і перша частина «Нарису історії України» того ж автора. Д. І. Багалій вказував на численні фактичні помилки та прогалини в обох виданнях, догматичний підхід М. І. Яворського до історичних джерел та літератури. Одночасно він звернув увагу на необхідність поважного ставлення до української історіографічної спадщини і висловив дещо наївну впевненість у відродженні «нормальної чистої наукової критики». Його опонент відповів образливою за формою

статтею, висміявши претензії Д. І. Багалія на об'єктивність та його переконаність в існуванні «понадкласової, вільної від політики» науки.

Ця своєрідна наукова дуель, один з учасників якої був озброєний старомодною шпагою, а інший — простонародною «дубинушкою», мала продовження. Вона відобразила зіткнення двох різних підходів до минулого: позитивістсько-народницького, який виступав в обладунку найкращих досягнень історичної науки, і марксистського, що компенсував численні недоліки професіоналізму ідеологічною агресивністю. В ході наукової дискусії, що не припинялася до кінця життя Д. І. Багалія, відкрита конфронтація поступово переросла в діалог, ознаменований частковим зближенням позицій обох істориків.

Створені Д. І. Багалієм у 20 — на початку 30-х років численні праці з історії визвольного та революційного руху на Україні, життя і творчості Г. С. Сковороди і Т. Г. Шевченка, української історіографії та джерелознавства, історії Київської Русі позначені відчутним впливом марксистської радянської історичної літератури. Він проявився, зокрема, в зміні тематики творчості Д. І. Багалія в бік вивчення новітньої історії України, зростанні уваги до соціально-економічної проблематики, взаємин різних класів і станів суспільства, засвоєнні нової періодизації історичного процесу та понятійно-категоріального апарату радянської історіографії. Незмінним залишилися високий професійний рівень, притаманний працям вченого, широка ерудиція, майстерне володіння дослідницькою технікою, обізнаність у науковій літературі. Усі названі вище та деякі інші прикмети творчого доробку Д. І. Багалія радянського періоду знайшли відображення в наукових працях його учнів та співробітників по науково-дослідній кафедрі історії української культури в Харкові. Вони дають підставу говорити про існування наукової школи або напрямку розвитку української історіографії 20-х років, що з легкої руки О. П. Оглоблина іменується «новим», «соціально-економічним» або навіть «революційним» [27, с. 102], відрізняючись від ортодоксальної марксистської школи М. І. Яворського.

Звернення до марксизму не привело до радикальних змін в системі історичних поглядів Д. І. Багалія. Марксизм залишився для нього абстрактною теорією, соціологічною схемою, що вимагала наповнення конкретним фактичним матеріалом. Спроби історика поєднати теорію з дослідницькою практикою частіше за все не мали успіху. Сумлінно переказавши основні постулати популярних марксистських праць, Д. І. Багалій почувався впевнено лише тоді, коли переходив до скрупульозного аналізу історичних джерел, огляду спеціальної літератури, систематизації здобутих таким чином фактів. Провідні радянські історики, вітаючи нову орієнтацію Д. І. Багалія, завжди відмовляли йому в марксистській кваліфікації, що, напевне, засмучувало старого вченого.

Ставлення Д. І. Багалія до сучасної йому марксистської історіографії стає краще зрозумілим у зв'язку з його висловлюванням про наукові праці голови радянських істориків-марксистів М. М. Покровського. Численні компліменти на адресу «основоположника марксистського освітлення російського історичного процесу» поєднувалися при цьому з надією на встановлення повноцінного діалогу та порозуміння між російськими та українськими істориками «на єдиній марксистській основі» [35, ф. 4, оп.3, од. збер. 2]. Д. І. Багалій закликав М. М. Покровського висловити своє ставлення до історії України як самостійної наукової дисципліни, схеми українського історичного процесу, розробленої М. С. Грушевським, і при цьому підкреслював, що всі українські історики, як марксистки, так і немарксистки, стоять на ґрунті визначення окремішності, цілісності української історії, починаючи приблизно з VIII-IX ст. н. е. У прилюдній дискусії з М. М. Покровським під час з'їзду архівних працівників у Москві

в 1925 р. Д. І. Багалій відстоював права України на історико-культурні цінності, знайдені на її території, не зупиняючись перед звинуваченням свого опонента в централістському, великодержавному підході до проблеми.

Таким чином, визнавши марксизм як нову реальність в історіографії, Д. І. Багалій поставився до нього творчо, не поступаючись принципами наукового пізнання та визнанням самостійності українського історичного процесу. Це була та межа, через яку вчений не міг переступити, не чинячи, за його словами, власного наукового самогубства.

Зміни в історичних поглядах Д. І. Багалія привели його до необхідності розмежування з новітньою, державницькою школою в українській історіографії. Він виступив проти перебільшених, на його думку, оцінок праць одного з основоположників цієї школи, В. Липинського на тій підставі, що, мовляв, соціально-економічні гасла мали в історії українського народу набагато більше значення, аніж самостійницькі, державницькі [36, с. 44-47]. Скептичним було ставлення Д. І. Багалія і до львівської наукової школи, яка, за його спостереженнями, залишилася на старих, самостійницько-націоналістичних позиціях у вивченні українського минулого [36, с. 44]. Схоже на те, що позитивістсько-народницька основа світогляду Д. І. Багалія виявилася ближчою до марксизму, аніж до державницької концепції історії України.

Набагато складнішим залишалося ставлення Д. І. Багалія до наукової школи М. С. Грушевського. Воно було особливою актуальності після повернення автора «Історії України-Русі» на Україну в 1924 р. М. С. Грушевський зайняв виняткове становище в Академії наук, перебравши під свої керівництво практично всі установи та видання історичного профілю.

Два найбільших українських історика дуже швидко опинилися по різні боки нашвидкуруч зведених барикад. Величезний науковий потенціал М. С. Грушевського, ореол першого президента України, вольова натура академіка з властивим йому авторитарним стилем керівництва вимагали безумовного схилення та відданості. Натомість Д. І. Багалій, хоча й поступався за своїм науковим доробком М. С. Грушевському, приваблював до себе людей завдяки тактовності, доброзичливості, особливо цінних стосовно молодих і перспективних науковців. Усі ті, хто не міг знайти спільної мови з М. С. Грушевським, йшли до Д. І. Багалія, примножуючи авторитет його наукової школи. Серед них були визначні дослідники, з яких одні опинилися згодом, за іронією долі, на чолі української наукової еміграції (О. П. Оглоблин, Н. Д. Полонська-Василенко), а інші зайняли місце серед провідних радянських істориків (М. М. Петровський, К. Г. Гуслистый, С. М. Королівський, А. І. Козаченко та ін.).

«Бойові дії» між обома академічними угрупованнями мали характер позиційної війни, звичайної, треба сказати, для інтелектуального середовища. Найчастіше йшлося про розподіл сфер впливу, наукові установи, видання, державні кошти, аспірантів, надання вчених ступенів та звань. Проте між двома патріархами української історичної науки залишалися й принципові суперечності. Своє відображення вони знайшли в урочистих святкуваннях ювілеїв кожного з них: у 1926 р. — 60-річчя з дня народження М. С. Грушевського, а 1927 р. — 70-річчя Д. І. Багалія.

Д. І. Багалій виступив з розгорнутою оцінкою творчості М. С. Грушевського в спеціальній статті, опублікованій в 1926 р., положення якої були оприлюднені ним під час урочистих засідань на честь ювіляра. Д. І. Багалій визнав праці свого молодшого сучасника найвищим досягненням української немарксистської історичної науки, а його «Історію України-Русі» — першою узагальнюючою науковою працею з історії українського народу. Він приєднався до схеми українського історичного процесу, розробленої та обгрунтованої М. С. Грушевським окремо від російського. Водночас

Д. І. Багалій заперечив категоричність М. С. Грушевського в оцінці Київської Русі як виключно української держави. На думку історика, право на неї мають і росіяни, хоча й дещо меншою мірою, ніж українці.

Погляди обох дослідників розійшлися і в інших важливих питаннях. Д. І. Багалій дорікав своєму колезі ідеалізацією та перебільшенням історичної ролі козаччини, недооцінкою ролі класової, революційної боротьби і значення матеріальних факторів історичного процесу. Неприйнятною для Д. І. Багалія виявилася і концепція, згідно з якою період другої половини XVIII — початку ХХ ст. в житті українського народу розцінювався з точки зору національного занепаду та подальшого відродження. Учений доводив його органічний зв'язок з попередньою епохою і констатував лише зміну політичних мотивів у житті суспільства соціально-економічними, культурними інтересами.

Характерно, що Д. І. Багалій ухилився від оцінки громадсько-політичної діяльності М. С. Грушевського і обмежився прозорим натяком на можливість еволюції поглядів ученого в процесі радянського будівництва. Таким чином, розбіжності між Д. І. Багалієм та М. С. Грушевським на той час не мали принципового характеру. Обидва вони відстоювали право на існування української історії як науки, обидва йшли на компроміси в ім'я передусім національно-культурних інтересів, свого народу, хоча обсяг можливих поступок новим реаліям життя для кожного з них був різним.

Разом з тим, протистояння Д. І. Багалія та М. С. Грушевського у 20-х роках було лише продовженням тих взаємин, що склалися між ними напередодні та в ході української революції 1917-1920 рр. В нових умовах воно знайшло підтримку з боку партійного і державного керівництва України, зацікавленого в ослабленні позицій старої інтелігенції в науковому і культурному житті. В організації ювілею Д. І. Багалія узяли участь не лише керівники ВУАН, а й радянські державні та профспілкові організації, представлені, зокрема, М. О. Скрипником, М. І. Яворським, С. Ю. Семковським. Вірна тактиці співробітництва з «буржуазними спецами», влада обсіпала Д. І. Багалія, на відміну від М. С. Грушевського, численними пільгами. Спеціальним декретом Ради Народних Комісарів УРСР від 27 грудня 1927 р. передбачалося видання зібрання творів академіка, надання йому персональної пенсії, присвоєння його імені науково-дослідній кафедрі історії української культури в Харкові. Крім того, встановлювалася щорічна державна премія імені Д. І. Багалія за кращі праці з історії Слобожанщини, Лівобережжя та Півдня України.

На ювілей Д. І. Багалія відгукнулися також наукові та навчальні установи, видатні вчені з усіх куточків Союзу РСР, а також Австрії, Великобританії, Німеччини, Польщі, Угорщини, Франції, Швеції та деяких інших країн.

У святкуванні річниці з дня народження Д. І. Багалія узяли участь видатні українські науковці, митці, у тому числі й ті, що перебували за межами УРСР. Українське історико-філологічне товариство в Празі присвятило Д. І. Багалію урочисте засідання, на якому виступили історики Д. В. Антонович і В. В. Біднов. Серед привітань, що надійшли на адресу вченого з-за кордону, на особливу увагу заслуговує теплий і щирий лист від Д. І. Дорошенка — найбільш авторитетного представника державницької школи в українській історіографії 20-х років.

Підкреслено офіційний характер ювілею Д. І. Багалія не перекреслював його національно-культурного значення. Видатна подія в житті вченого у черговий раз перетворилася на «велике українське національне свято, демонстрацію сил української культури» [20, с. V].

Зрозуміло, не вся українська громадкість дотримувалася подібної думки. В статті молодого науковця С. Наріжного, вміщеній на сторінках журналу «Літературно-на-

уковий вісник», заяви та виступи Д. І. Багалія на торжествах на його честь кваліфікувалися як прояви «психології одвічного українського рабства», «славослов'я на адресу гнобителів свого народу».

Академік М. С. Грушевський особисто не брав участі в святі. Якщо вірити інформації агентів ГПУ, він побоювався, що воно є лише прелюдією до заняття Д. І. Багалієм посади Президента ВУАН, на яку розраховував сам М. С. Грушевський [37, с. 179, 181].

Справді, радянське керівництво вже готувалося до чергового походу проти Академії наук під червоним прапором. Ім'я Д. І. Багалія називалося у цьому зв'язку в числі кандидатів на посаду неодмінного секретаря ВУАН, яку багато років займав академік А. Ю. Кримський. Але насправді для історика було визначено іншу роль.

На початку 1929 р. в республіці розгорнулася масова кампанія по виборах нових дійсних членів ВУАН, серед яких фігурували імена партійних функціонерів М. О. Скрипника, В. П. Затонського, О. Шліхтера, цих, за словами академіка С. О. Єфремова, «великих вчених». Д. І. Багалій погодився організувати підтримку цих кандидатів, побоюючись репресій і розраховуючи на черговий компроміс з владою. Через усі його виступи, інтерв'ю та публікації, присвячені виборам до ВУАН, проходить думка про «природне, нормальне співробітництво старої генерації, що ґрунтовно опанувала своєю наукою і йде назустріч пекучим потребам часу, інтересам робітничо-селянських мас, — з новою генерацією, що володіє міцним знаряддям сучасної науки — марксіівською методою» [38]. Здавалося, його тактика і на цей раз матиме успіх. Принаймні, по історичній секції ВУАН, окрім двох офіційних ставленників, М. І. Яворського та В. М. Ігнатовського, академіками стали відомі вчені М. Є. Слабченко та Д. І. Яворницький. Сам Д. І. Багалій був обраний головою першого, історико-філологічного відділу ВУАН. Його заступником у ролі «політичного комісара» став М. І. Яворський. Це була одна з останніх перемог Д. І. Багалія в боротьбі за українську історичну науку. Можливо, для нього вона стала своєрідною моральною компенсацією після провалу на виборах до Академії наук СРСР в 1928 р., організованому російськими академіками.

Повсякденні турботи, проблеми наукового життя, що не давали вчасно підвести голову та озирнутися, робили майже непомітним перехід суспільства до нової епохи, яка відроджувала традиції похмурого середньовіччя з його жорстокими внутрішніми та зовнішніми війнами, подоланнями на відьом, публічними стратами, розпалюванням фанатичного психозу. Останні три роки життя Д. І. Багалія нагадували стрімке сповзання до прірви під акомпанемент арештів, публічного шельмування, таємних доносів, зрад і прилюдного каяття. Брудна хвиля критики і самокритики, нескінчених перевірок, чисток, кадрових перетасовок почала заливати установи, якими керував Д. І. Багалій, уже з кінця 20-х років. Сам він здавав одну позицію за іншою і вже готувався до самокритики на черговій нараді українських істориків у Харкові в лютому 1932 р. Від цього приниження його врятувала смерть, що настала від запалення легенів 9 лютого 1932 р. Не можна не погодитися з О. П. Оглоблиним у тому, що за тих справді божевільних умов подібний кінець був символічно своєчасним. «Фоль Багалія, — писав його колишній співробітник, — була скінчена. Він зробив усе, що міг, більше того — те, що тільки він — з його вдачею і тактом міг зробити. У 1932 році було зовсім ясно, що ніхто, навіть Багалій, не спроможний врятувати українську історичну науку від більшовицького погрому» [27, с. 103].

Після смерті історика створені ним іституції були ліквідовані, їхні співробітники — морально зламані або репресовані. Рукописи деяких праць Д. І. Багалія були втрачені, інші потрапили до сумнозвісних «спецхранів». Але пройде зовсім небагато часу, і нова, справді народна сталінська інтелігенція почне поступово звертатися до наукової спад-

щини історика, шукаючи в ній опори для власних уявлень про «справжню», об'єктивну науку та неясних чи поміркованих національних інстинктів. Ім'я Д. І. Багалія одним з перших повернувся до української радянської історіографії, хоча його реабілітація і виявиться неповною і не до кінця об'єктивною.

В українській історіографії за межами СРСР Д. І. Багалій постійно залишався в числі найбільш заслужених, шанованих діячів національної науки та культури. Українська Вільна Академія наук вшанувала 100 річницю з дня народження вченого спеціальним урочистим засіданням, на якому виступив з доповіддю визначний історик, колишній співробітник Д. І. Багалія О. П. Оглоблин. Проте спеціального дослідження життєвого і творчого шляху харківського історика за кордоном не велося.

Сьогодні, здається, вже є очевидним, що велика за обсягом наукова, громадська робота Д. І. Багалія не була даремною. Воңа поєднала українське культурництво з радянською та пострадянською епохами, забезпечивши збереження української культурної спадщини в часи історичних зламів початку та кінця ХХ ст. Мистецтво виживання, професіоналізм, любов до праці, — хіба це не те, що й сьогодні потрібно українському суспільству?

ЛІТЕРАТУРА

1. Процик А. Дві історіографічні течії з історичної школи В. Антоновича: М. Грушевський і Д. І. Багалій // Український історик. — 1991-1992. — Т. 28-29. — 3-4; 1-4.
2. Заруба В. Михайло Грушевський та Дмитро Багалій // Березиль. — 1991. — 9. — С. 141 — 154.
3. Богдашина О. М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І. Багалія (1921-1934 рр.) — **Х., 1994.**
4. Дмитро Іванович Багалій — професор Харківського університету. Біобліографічний покажчик. — **Х., 1992.**
5. Толочко О. П. Дві не зовсім академічні дискусії /І.А. Линниченко, Д.І. Багалій, М.С. Грушевський // Український археографічний щорічник. Нова сер. — **К., 1993.** — Вип. 2.
6. Пиріг П. Д. І. Багалій як дослідник історії Слобожанщини // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича (16-18 березня 1993 р., м. Київ) Доп. та м-ли. — **К., 1994.**
7. Малий словник історії України. — **К., 1997.**
8. Гуржий О. І. Післямова // Багалій Д. І. Нарис історії України. Доба натурально-го господарства. — **К., 1994.**
9. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): У 2-х томах. — **К., 1994.** — Т.1. — 1874-1879. — **К., 1994.**
10. Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. — **К., 1927.**
11. Матеріали для культурної і громадської історії Західної України. — **К., 1928.**
12. Страницы автобиографии В. И. Вернадского. — **М., 1982.**
13. Франко І.Я. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року. — **Львів, 1910.**
14. Щеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма. — **К., 1912.**
15. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України.
16. Рада. — 1910. — 6 жовтня, 10 жовтня.
17. Известия Харьковской городской думы. — 1917. — №1-3.
18. Доленко В. А. Революція і моя участь в ній // Пам'яті В. А. Доленка. — **Мюнхен, 1975.**

19. Эрде Д. И. Харьковский «Пролетарий» // Харьков в 1917 году. Воспоминания активных участников Великой Октябрьской социалистической революции. — Х., 1957.
20. Юбілей академіка Дмитра Івановича Багалія. — К., 1929.
21. Особистий архів сім'ї Багаліїв.
22. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1927 р. в правовому аспекті. — Мюнхен, 1971.
23. Вернадский В. И. Дневник 1917-1921. Октябрь 1917 — январь 1920. — К., 1994.
24. Історія Академії наук України. 1918-1923. Док. і м-ли. — К., 1993.
25. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993.
26. Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук. Нарис історії. — К., 1993.
27. Оглоблин О. П. Пам'яті Дмитра Багалія // Український історик. — 1988. — №1-4.
28. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х — 30-х років: соціальний портрет та історична доля. — К., 1992.
29. Багалій Д. І. Історично-етнографічні і лінгвістичні матеріали про північний кордон УРСР з РСФСР // Наук. зап. харк. наук. -дослідн. каф. іст. укр. культури. — 1930. — Т. 9. — Вип. 2.
30. Зі спогадів Н. В. Суровцової // Слово і час. — 1990. — №5.
31. Багалій Д. І. Нарис української історіографії Т. І. Літописи. — Вип. 1. — К., 1923.
32. Сытник К. М., Апанович Е. И., Стойко С. М. В. И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине. — К., 1988.
33. Рубльов О. С. Лідер «істориків-марксистів» України (М. І. Яворський) // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). — К., 1991.
34. Єфименко О. Я. Історія українського народу. — Х., 1922. — Вип. 1.
35. Архів музею Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.
36. Багалій Д. І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. — Т. І. Історіографічний вступ і доба натурального господарства. — К., 1928.
37. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ — НКВД. Трагічне десятиліття 1924-1934. — К., 1996.
38. Вісті ВУЦВК. — 1929. — 28 квітня.

SUMMARY

The paper deals with one of outstanding Ukrainian historians of the late 19th and the beginning of the 20th centuries D. I. Bahalij. The role of scientist in the Ukrainian cultural and national revival is described. Particular attention is devoted to some unknown aspects of his biography. The author illuminated relations of D. I. Bahalij with the main representatives of the Ukrainian cultural and political process.

